

PONOVNO RADANJE SVETOGA U RUSIJI ? *

"I mi imamo svoje obljetnice, svoje svece, svoje mučenike, svoje relikvije ..., svoj obrednik i široki aparat osjetnih scenografija s kojima se dogma očituje i širi. No, naša dogma umjesto da ljude skreće s puta prema zamišljenom nebu, ljude vraća k živoj domovini a putem naših ceremonija i naše dogme građanstvo je ono što mi propovijedamo."

(Hipolit Taine, *Porijeklo suvremene Francuske*)

1. *Da li profano može poroditi sveto?*

"... Sveto i profano tvore dva modaliteta bitka u svijetu ...", piše povjesnik religije M. Eliade.¹ Iako su ta dva pojma suprotna, nisu nužno nepojiva: ne samo da ono što je za jednoga "sveto", za drugog je "profano", već također ono što je u datom času "sveto", može u drugim prilikama postati "profano", i obratno. Razlog je taj što je sveto što ga obično zamišljamo u njegovoj nominalnoj formi, u stvari, više jedan ulomak, elemenat širokog sustava odnosâ koji obuhvaća čitavi svemir onako kako ga doživljava čovjek, homo religiosus. Po njemu se sveto/profano očituje na svim razinama, dira u sva područja njegove egzistencije. Brodolom (ili ukinuće) znakova svetih odnosa ravno je svršetku svijeta: sloboda koja otuda proizlazi neizbježno se osjeća kao nelagoda koja sa svoje strane rađa potrebu da se što je moguće prije obnovi sustav koordinata koji omogućuje dostojanstvenu egzistenciju u određenom i uređenom svijetu.

Vječno po svojoj naravi, sveto se očituje u određenim povijesnim oblicima koje nazivamo "religijama". Ono isto tako može uzeti razne vidove u susljednim fazama jedne iste religije: desakralizacija stanovitih elemenata

* ELENA BALZANO, *Rinascita del sacro in Russia?*, *Humanitas* XLVII/1992, 515-535. Članak je izvorno napisan na francuskom jeziku. - S tal. preveo: O. Franjo Carev.

1. M. ELIADE, *Le Sacré et le profane*. Galimard, Paris 1965, 20.

ide u korak s progresivnom sakralizacijom drugih, tako da se fenomen nalazi uvijek u stanju nestalnog ekvilibrija. Uz te spore preobrazbe, postoje i "krize": kad neka religija zuzme mjesto druge. Te su preobrazbe od nekog doba privukle pažnju povjesničara religija i redovito su dobro poznate. Ono što je manje poznato jest stvaranje novog svetog u slučaju u kojem je neki postojeći sustav ukinut u korist neke nove religije, u ime vizije desakraliziranog svijeta.

Što se tada događa? "U kojoj mjeri –profano‘ može u samom sebi postati –sveto‘; u kojoj mjeri jedna radikalno sekularizirana egzistencija, bez Boga i bogova, može tvoriti polaznu točku novoga tipa religije?"², pitao se M. Eliade 1964. godine. On se sustezao dati odgovor na pitanje, napominjući "da je proces još u početnom stadiju."³ Bez pretenzije da ćemo dati općenito važeći odgovor, kanimo ispitati pod tim vidom društvo u kojem je projekt desakralizacije bio među najradikalnijima, i gdje trajanje iskustva dopušta otkriti stanovitu evoluciju i da prema tome skiciramo jedan dijakronički studij.

Može se a priori pretpostaviti da bilo koje ukinuto sveto teži k preporodu, u jednom ili drugom obliku. Značajno je, da u stvorenim utopijama tokom stoljećâ, novi svijet biva uvijek obdaren nekom svetom komponentom, bila to religija samog autora, neka imaginarna religija ili neki racionalizirani oblik odnosa sveto/profano. Francuska revolucija pruža opipljiv dokaz činjenice da su u toj točki autori utopija pravilno vidjeli. Ukidanje kršćanstva išlo je usporedo s obnovom kulta Vrhovnog Bića, i držalo se da neke nove svete prozorske kapke mogu zamijeniti one stare. Pokus je trajao veoma malo vremena da bi se moglo dati sud u njegovu uspjehu. Naprotiv, može se reći da je kršćanstvo iz toga izašlo jako oslabljeno: ipak nekoliko godina poslije Restauracije nitko se više nije sjećao Vrhovnog Bića, ni drugih jakobinskih novotarija.

U Rusiji je iskustvo trajalo dugo i razvijalo se u različitim etapama. Ono je ostvareno još prije jednog naraštaja, i to mu osigurava stanoviti nepovrat i dopušta nam da ga promatramo - barem djelomično - kao iskustvo dovedeno do kraja. Koje su, dakle, etape toga hoda i kamo je pošao naći svoju završnicu?

2. Nav. dj. 12.

3. Ondje

Prije revolucije 1917. g. zaštitu i prijenos svetih vrednota jamčilo je u prvom redu službeno pravoslavno kršćanstvo. Vizija svijeta koju je on preporučivao vjernicima, među ostalim, sobom je nosila hijerarhizaciju prostora: "Sveta Rusija" bijaše najsvetija zemlja svijeta što je stajao oko nje. Moskva sa svojim "sancta sanctorum" Kremljem, nalazila se u duhovnom središtu zemlje. Glavni grad nije ipak monopolizirao sveto; ono je bilo porazdijeljeno po čitavoj zemlji zahvaleći svetim mjestima, manastirima; napokon, svaka je zajednica posjedovala, kao obvezatnu, vlastitu jezgru sastavljenu od mjesne crkve. Unutar svake kuće, "crveni kut" primao je obiteljske ikone ... I vrijeme se također pokoravalo pravilima svetog: blagdani su bili ontološki različiti od ostalih dana isto onako kao što je bila osjetljiva razlika između nacionalnih i obiteljskih blagdana. Socijalni poredak kao i svaka ljudska aktivnost nalazila je svoje opravdanje konačno u širokom sustavu koji je ravnao egzistencijom nacije i svakoga pojedinog od njezinih članova. Ipak, religiozni se osjećaj nije iscrpio u službenim obredima, njegovi su korijeni išli dublje u pogansku prošlost, koja u svim evropskim društvima tvori humus više manje povoljan kršćanstvu. Bilo da se pučka vjerovanja usprotiviše pravoslavnim dogmama ili su im pogodovala, ona su neumorno djelovala u prilog najveće moguće sakralizacije vaseljene i ljudskog ponašanja, budući da im je zajedničko vrelo bio čisti religiozni osjećaj koji uvijek teži k cjelovitoj sakralizaciji.

Taj poganski substrat tumači manihejski vid što ga često uzimlje pučko kršćanstvo: "pozitivne" su vrednote otkrivane od Crkve, dočim je carstvo sotone većim dijelom plod upravo pučkih vjerovanja. Praznovjerja, vjerovanja u vještice, magične prakse, "negativna" sakralizacija prostora (zabrane vezane uz groblje, uz neke tokove vode, itd.), sakralizacija vrmena, osuda stanovitih ponašanja, - naročito ateistička, smatrana ne kao neutralna već kao sotonska - sve to obilježava propisni i strogi značaj ruske pučke svijesti što ga je komunistički režim odlučio "osloboditi" od religije.

Rusko društvo od početka stoljeća, ruralno i arhaičko, predstavljalo je za neko vrijeme neprilike i koristi za primicatelje "oslobođenja". Glavna se neprilika dugovala činjenici što u svakom tradicionalnom društvu religiozni osjećaj ima potrebu, da bi postojao, velik stupanj ritualizacije: oblici religiozne prakse imaju prvorazrednu važnost, seljak dodiruje božansko putem rituala, ne može mu pristupiti izravno: srušite crkve i srušit ćete Boga. Moglo se očekivati da će Rusi bijesno braniti svoj kult - kao što se desilo. No, isti-

na je također da će si narod, po naravi vjemički, i kojeg je sama egzistencija uronjena u sveto, dopustiti da mu se bez velikih problema, nametne jedna druga vjera, ona koju će izabrati njegovi "vođe". I to se desilo.

Pobjeda marksizma bila je olakšana ne samo dobro poznatom slabošću pravoslavne Crkve, već također stanovitim posebnostima pučkog kršćanstva u Rusiji, i na prvom mjestu već spomenutim dualizmom. A i marksizam se također predstavlja u dualističkoj formi.

"Temelj marksističke vjere je ideja dviju sila, dobra i zla, koje si svojataju svijet. Zlo je utjelovljeno od carstva kapitalizma, a dobro od komunističkog carstva, za koje proleterijat vrši funkciju primalje. Ta ideja, koja je po svojim stanovitim formulama vezana uz manihejske hereze, prodrila u kršćanstvo pod utjecajem orijentalnih naučavanja Zaratustre ... Svaka krvava revolucija je pobjeda maniheizma nad kršćanstvom. To je istina i za revoluciju iz 1917. godine.⁴

To znači da je prije postojala ne samo jedna jaka receptivnost kod Rusa, spremnih da prime marksističku doktrinu, no da se ta doktrina lako mogla zaodjenuti u pseudoreligiozne formule.

Etape dekristijanizacije u Rusiji, rušenje crkava, crkvenih dobara, sustavna profanacija svetoga, vrlo su dobro poznate činjenice, i ne treba se na njima zaustavljati. Manje je proučavano stvaranje jednoga novog sustava vjerovanja, proces, zahvaleći kojemu upravljači se nadahu da će ojačati utjecaj nad pučanstvom, a narod da će ispuniti nepodnošljivu prazninu ostavljenu od profaniranog i zabranjenog kršćanstva. Koincidencija ciljeva bila je jedan od uvjeta za uspjeh pothvata. No, koincidencija nije bila potpuna: vlasti su voljele više neizdane forme svetog, bez veze s religijom, dočim je puk ostajao vezan nadasve na stare forme, posvećene uporabom, dakako uz uvjet da im se dade jedan drukčiji sadržaj.

Zaraženost marksističkog jezika kršćanskim rječnikom je očita. Muzikolog V. Frunkin koji je proučavao s tog stajališta revolucionarne pjesme, u kojima je našao u klici sve tehnike slijedećih godina: neprekidne aluzije na Sveto pismo, verbalnu sakralizaciju komunističkih ideala i sredstava da budu postignuti. " ...I svi će narodi biti sjedinjeni u slobodnom carstvu sve-

4. G. ANDREEV, *Zwei Gesichter Russlands*, Burg Verlag, Stuttgart - Bonn 1989, 24 - 25.

tog rada“, „... krvavom borbom, svetom i pravednom“, itd.⁵ Gledom na glazbena vrela autori tih pjesama crpe s jedne strane iz religioznog pjevanja 17. i 18. stoljeća, a s druge s herojskog marša, rođena u Francuskoj koncem prošlog stoljeća i dobro poznatog u Rusiji. Njegova se liturgijska funkcija ukazuje očitom iz svjedočanstava: „Oh, kako pjevasmo Internacionalu! Svaka riječ velike himne sjedinjavala se s kucajem našega srca, svaki stih bio je zakletva vjernosti komunističkoj partiji, naš zavjet vječne vjernosti idealima komunizma.“⁶

Što činiti,
Ako sam,
Svim svojim silama,
Čitavim svojim srcem,
I uvijek
Vjerovao u svoj život
U ovom svijetu.

Ti stihovi Majakovskog daju naslutiti kako će se izvesti zamjena jedne vjere s drugom, ponovno upotrebljavajući - do diskreditiranja - stare forme (ovdje Credo).

Da su ruska umjetnost i literatura revolucionarnog doba izražavala kaktlizmu u religioznim terminima, sasvim je normalno. Pristalice revolucije tu su gledale dolazak Krista (tako Blok, „Dvanaestorica“); protivnici Antikristov dolazak. Drugi, kao Zamjetin u „Mi ostali“ opisuje društvo u nastajanju kao areligiozno, i - ako nastoje pokazati da se stanovite forme svetog tu ponovno rađaju - u svojim opisima ostaju na općem i apstraktnom planu. No, ono što nas ovdje zanima nije poimanje ruske revolucije u religioznim terminima od strane individualne svijesti nekog umjetnika, već naprotiv prodiranje ideologije u narodnu svijest i njezinu promjenu u formu religioznog vjerovanja. Kako ocijeniti fenomen? Kako ga opisati? Iscrpan studij, utemeljen na arhivskim dokumentima i na minucioznim sabiranjima svjedočanstva, možda će jednoga dana biti učinjen. Zasad, zadovoljimo se tim

5. V. FRUNKIN, *Technologia della persuasione. Note sulla canzone politica*, (na ruskom u: " Obozrenie ", br. 5, 19 - 20).

6. A. PLATONOV, *Il mare di gioventù*, (na ruskom), Moskva 1989, 82.

da sakupimo linije snage toga procesa, služeći se književnim djelima, koja ga po našem uvjerenju, izražavaju u sažetom obliku. Poezija Nikolaja Zabolockog sadži sjajna otkrića u tom pogledu; naprotiv, u prozi kod Andreja Platonova fenomen nalazi svoj najadekvatniji opis.

2. "I čovjek nadjenu imena ..."

Svijet Iskopa, njegova najglasovitija pripovijest, je svijet posve desakraliziran, napučen bićima oslobođenima od bilo koje religije, ostavljenim samima sebi da stvore jednu novu religiju i obvezanima da to učine, jer - po piscu - čovjek je religiozna životinja. Na početku knjige heroj polazi u potragu za vjerom, budući da "... nije mogao ni raditi, ni hodati na magistralnoj cesti, ne znajući točno kako je svijet učinjen, niti za čim valja težiti."⁷

Prva etapa toga traženja, vrlo slična Graalovu traženju, jest uspjeh: osoba uspijeva ući u zajednicu. No, toliko željena zajednica očituje se nedovoljnom: Ne kao da konstruktori svijetle budućnosti sumnjaju u svoju misiju nego sam rad (koji se sastoji u kopanju jednoga neizmjernog iskopa koji će služiti za temelj zajedničke Kuće proletera) ne pruža im radosti življenja, izuzevši ponekog poglavara-ideologa, koji je već dopro dotle da pretvara direktive partije u članke vjere: "Nikita, zašto ovo polje izgleda tako žalosno? Da li bi čitav svijet bio obuzet malaksalošću i da li bismo samo nas dvojica, ti i ja, nosili u sebi petogodišnji plan?"⁸

Nemogućnost nositi u sebi petogodišnji plan nagriza osobe i gura ih da traže drugdje hijerofanije s novoga svetog. Ta uloga pada na jednu malu siroticu, posvojenju i obožavanju od novih vitezova. Oko nje se i, zahvaleći njoj, organizira vasiona, izranja jedna hijerarhija:

"Najveći je Lenjin a za njim Buđoni.⁹Prije njih je bio građanski stalež, a onda ja, ja se nisam htjela roditi, i nisam se rodila. No, kad je došao Lenjin, i ja se rodih!"

"Zgodno rečeno, ćeri moja!... Kako je velika moć Sovjeta, ako dječaci koji se ne sjećaju niti vlastite majke, već pretkazuju druga Lenjina!"¹⁰

7. A. PLATONOV, Ondje

8. Ondje, 107.

9. Vrhovni komadant ruske armije za građanskog rata (+ 1973).

10. Ondje 130.

Izuzevši rijetke slučajeve pribjegavanja kršćanskoj frazeologiji ("ti si sada naš anđeo promaknut od radničke klase"), nova se religija htjela izraziti jednim novim jezikom. Sada se, pod jednim novim rječnikom dadu nazreti običajne teze:

"Monarhiji su bili potrebni svi ljudi bez razlike, ali nama drag je samo jedan stalež, a i njega ćemo uskoro očistiti od besvjesnih elemenata."

"Svjetina, mislim ona sitna ... Dok je živjela, i moja se majka osjećala običnim pukom ali sada kad je umrla, ona to više nije, nije li istina?"¹¹

"Iskop" opisuje svijet od vremena stvaranja: već postojeći, no još bez imena, dakle nevidljiv i u nekom smislu prazan ("Zrak je bio prazan"; Votčev se nalazio usred prostora, pred njim nije bilo drugo do vasiona i osjećaj vjetra što je puhao nad njegovim nagnutim licem", čitamo na početku knjige). Treba imenovati sve njegove komponente, ali brižno izbjegavajući stare termine. Ta ukinuta prošlost je još bliska, i pobjeda nad njom prolazi preko jezika: obvezujući seljake da promatraju same sebe kao "izrabljivače", kao "preživjele ljude iz kapitalizma", itd., aktivisti im dižu sredstva da se brane još prije negoli se oni njima mogu poslužiti.

Usporedo sa sakralizacijom jezika, prisustvujemo jednoj resakralizaciji prostora: "I evo kako je on izmislio Zajedničku kuću proletera koja će zauzeti mjesto staroga grada, gdje je puk uvijek živio između podložaka ... Kroz deset ili dvadeset godina jedan će drugi inženjer sagraditi toranj u središtu zemlje, gdje će se pučanstvo čitavog planeta ustaliti za vječni i sretni život."¹²

Toranj u središtu zemlje tvori nezaobilazni atribut svake sredene vasiona. To potvrđuje povijest:

"Posvuda susrećemo simbolizam Središta svijeta a on je taj koji nam u većem dijelu slučajeva čini razumljivim tradicionalno ponašanje gledom na prostor u kome živimo."¹³

Zar se valja čuditi što nalazimo taj simbolizam kod platonovskih konstruktora blistave budućnosti? Kao u arhaičkim religijama (pa iako se ovdje radi, naprotiv, o posljednjoj što se rodila), on nam daje shvatiti lica gledom

11. Ondje 130.

12. Ondje 96.

13. M. ELIADE, nav. dj. 43.

na staro Središte, desakralizirane Crkve, s njezinim popom kome se čak ne dopušta pristup u "središte ateističkih studija".

Tako malo pomalo novi platonovski svijet izranja iz iskonskog kaosa, stvorene su strukture svetog, i unatoč krhkosti toga novog svetog (djevojčica koja oličuje Credo osoba, umire na koncu pripovijesti), nema nikakva razloga sumnjati u njegovu konačnu pobjedu: čovjek je doista, ponovimo to, religiozna životinja.

Ako vasiona Jame odgovara sovjetskoj stvarnosti tridesetih godina ne ukazuje se još mnogo čvrstim i u nekim trenucima tek da se ne sruši u kaos, sigurna je jedna stvar: nema više mogućnosti povratka u prošlost. "Mi više ne osjećamo ništa, mi nismo drugo do prah", kažu seljaci prisiljeni da se upišu u kolhoz. Ruševine potpune, jedina "nada" za taj puk jest da se prilagodi novoj religiji - ili da postanu mučenici.

3. Trijumf nove religije

Dekristijanizacija se nastavlja tridesetih - pedesetih godina, izuzevši lagano usporenje za vrijeme rata. Daleko od toga da bi škodila novom svetom, rast ga učvršćuje, dopuštajući mu da integrira važne pojmove, koji su bili smatrani tabuima do toga časa (posebno tabu domovine i ruskog naroda, koji su dugo vremena bili žrtvovani internacionalističkoj dogmi).

Kao da na rubu svakog ruskog sela,
Štiteći s križem oblikovanim njihovim rukama,
Svi sjedinjeni, naši pređi mole
Za svoje bezbožne unuke.

Ta miješavina bulažnjenja K. Simonova tipična je za početnu konvergenciju između službene ideologije i dekorativnog pravoslavlja, koja će se rascvjetati 1988. g. u grotesknom slavljenju milenija kristijanizacije Rusije. Kršćanski jezik, iako ispražnjen od svoga sadržaja, ostaje uvijek sugestivan, ožvjljen kakav je od literatnih aluzija. Puškin je uvijek ostao u programima srednje nastave onako kao i Tolstoj i Dostojevski: jednostavno i čisto ukidanje kršćanskog rječnika nije nipošto moguće, niti - nadasve -

nužno. Taj jezik ponovno nalazi funkciju o kojoj smo govorili što se tiče revolucionarnih pjesama: on doprinosi posvećenju ideologije kao nove religije. No, njezin je udio još veoma skroman.

Godine poslije rata, sve do Staljinove smrti, označavaju vrhunac "ateističke religije". Hermetička izolacija zemlje olakšava "sakralizaciju prostora", raj slavljen u pjesmama, veličan u blagdanima s nepromjenjivim i brižno izrađenim ritualom; teritorij okružen - a to ga čini još dragocjenijim - krvavim neprijateljima. (U vezi s tim bilježimo važnost mitske slike pogranične straže koja bi zasluživala posebnu studiju).

Moskva i Kremlj su joj uvijek sveto Središte, i križevi crkava Kremlja su zamijenjeni crvenim zvijezdama na kulama bedema. Te iste zvijezde se šire u konstelacijama na milijune, i onaj koji ih izvjesi u zajednici je sa svojim narodom.

Gdje blistaju te sitne crkvene zvijezde?
Na grudima učenika, naših "malih oktobraša"!
Radosni kročimo s pionirima,
Ti, sitna zvijezdo, blistaj, blistaj, blistaj!¹⁴

Kao što su neko vrijeme uz Sancta Sanctorum stajali mnogi "drugotni" polovi svetoga, rasijani po zemlji, tako sada svi sovjetski gradovi reproduciraju u minijaturi "Središte svijeta" i arhitektonski se organiziraju oko svetoga naroda. Neizbježni Lenjinov trg, Lenjinov kip sučelice sjedišta komiteta mjesne partije, spomenik mrtvima "Velikoga patriotskog rata", koje na dan svoga braka mladi supruzi kite cvijećem: to su elementi nove prostorne organizacije koja je zauzela mjesto one stare, već dugo vremena zaboravljene.

Prema M. Eliade, "to umnažanje -Središta- i to ponavljanje slike svijeta u sve čednijoj razini tvore jednu od specifičnih oznaka tradicionalnih društava".¹⁵

14. Zakožurnikova i drugi, *Il russo*. Druga godina osnovne škole (na ruskom), Moskva 1987. 36.

15. M. ELIADE, nav. dj. 47.

Stvarno, po mnogim vidovima novo sveto podsjeća na drevne religije društava, zvanih "primitivnima".

"U našoj izbi bila je Lenjinova slika. Visjela je uz ikone", prisjeća se jedna osoba Aleksandra Zinovjeva.¹⁶ A koliko je puka tako isto moglo reći! No, kako vrednovati dio straha, oportunitizma i iskrene vjere što ga je skrivalo to zbližavanje? Obeščaćenje slike nekoga upravitelja smatralo se svetogrđem, upotreba novine, koja je reproducirala Lenjinovu sliku, kao higijenski papir - uporaba označena kao teroristički čin - kažnjavala se s deset dana zatvora. Mehanizmi primitivne magije uzeše prevlast nad "znanstvenošću", tako ponosno proglašenom od marksističke ideologije. Jedan divovski kip kumira "srpa i čekića", koji je imao biti postavljen nad paviljonom "Mehanizacije" na Smotri ostvarenja narodne ekonomije 1939. g. bio je okrivljen kao "sabotaža", budući da je udarač čekića bio okrenut prema unutarnjosti srpa, a to je prijetilo da stvori sukob između proletarijata i seljačke klase. Za tu istu izložbu bio je izrađen Staljinov kip visok 25 metara, unutar kojeg je bio postavljen njegov mali model, jer srušiti ga učinilo bi se nezamislivim. S druge strane, nikakvo drugo mjesto nije bilo prikladno za njegovu sigurnost (onako kao što za sigurnost prikazane osobe): ta čudna matrioška (lutka) ostade sve do 1954!

Z. Papernyj koji donosi taj izvještaj u svojoj studiji, posvećenoj staljinskoj literaturi,¹⁷ bilježi također naklonost arhitekata za antropomorfne predmete i otuda povlači zaključak da je kultura te epohe bila izraz animističkog mentaliteta puka. Autor je pripisuje iskrsavanju veoma starih predkršćanskih vjerovanja: stvar, koja po njemu dopušta da je promatramo kao autentično puku kulturu. U formama sovjetskoga svetog valja vidjeti ne samo neku vrstu povratka u prošlost, u predkršćansko poganstvo. Po nama, ne treba se vraćati tako daleko u vrijeme: ako se jedna polovina stoljeća smatrala dovoljnom da izbriše sve tragove milenijskog kršćanstva, kako vjerovati da je nešto od poganstva moglo nadživjeti poslije deset stoljeća rata što ga je s njim vodila pravoslavna Crkva? Bolje je, čini nam se, u modernim praksama, npr. u fetišizmu, u primitivnoj magiji, važnosti rituala, itd. gledati izražaj religijskog divljačkog osjećaja, još ne uvjetovanog od neke

16. A. ZINOV-EV, *Le Heros de notre jeunesse*. L- Age d- Homme. Paris 1984, 185.

17. A. PAPERNYJ, *Il bene / il male*, (na ruskom) u " Obozrenie ", br. 4. 1983, 15.

religijske nauke: ukratko, ono što se može zapažati kod "primitivnih" naroda.

Sat Kremlja zvoni u tišini -
To je srce Partije.
Atom se topi na vatri -
To je snaga Partije.
Zrno raste u poljima -
To je mudrost Partije.
Mudrost Partije -
Za sva stoljeća koja će nadoći.¹⁸

4. Zalaz

Poslije Staljinove smrti počinje stanoviti zalaz "ateističke religije". "Staljinovi su logori ... imali barem neki smisao. Bijahu pakao na zemlji, koji se - uspoređen s užasima normalne egzistencije - činio rajem na zemlji. S istog razloga svi su oni koji su bili na slobodi imali nešto izgubiti. Bez toga straha da će nešto izgubiti, komunizam ne može dugo trajati ... Ako na jedan ili na drugi način pakao na zemlji nije bio uspostavljen, tj. strah sviju da će nešto izgubiti, komunizam će se iznutra srušiti i propasti."¹⁹

Iako brutalna, ta formula Zinovljeva dobro shvaća bit fenomena. Moglo bi se međutim dodati da je zabluda komunističke ideologije bila to što je veoma približilo "sjajnu budućnost" sadašnjosti. Dok je bio čisti rez između sadašnjosti i opsjenâ (fata morgana) novoga društva (kako se dešavalo sve do pedesetih godina), vjera je u komunizam ostajala nedirnutom. No, od časa u kojem je ideologija pokušala učiniti da profanu sadašnjost proturi kao svetu budućnost, ona se neizlječivo kompromitirala (službene su formule, npr. "današnji će naraštaj vidjeti komunizam", ili "naše je društvo ušlo u fazu naprednog socijalizma", simpatične za jednu stanovitu evoluciju). Stanovita distanca je nezaobilazno potrebna između vjernika i predmeta njegove vjere: u toku 60-tih godina ta se distanca sve više skraćuje.

18. N. DORIZO, *Sovetskaia Rossija*, od 13. veljače 1984.

19. A. ZINOV-EV, nav. dj. 164.

Svemu tome pridolazi jedan drugi faktor. Na početku 50-tih godina ritual, koji je služio da se slavi sakralizirana ideologija, bio je do kraja izgrađen. Život se sve više kodificira: uređenje obuhvaća sva područja egzistencije.

”U jednoj centraliziranoj državi sva područja imaju isti izgled: ured direktora moje škole bio je točna kopija ćelija za saslušavanje koju sam počeo pohađati nekoliko godina kasnije. Isti komad drveta, isti stolovi, iste sjedalice ... Iste slike osnivača Lenjina, Staljina - i članova Politbiroa: ona Maksima Gorkog ... ako je to bila škola, ili Feliksa Dzezinskog ... ako je bila ćelija za saslušavanja ... I oštukani zidovi moga razreda, s plavom crtom u visini očiju, crta koja teče čitavom zemljom kao znak: dvoranâ, bolnicâ, tvornicâ, zatvora koridora društvenih prostorija.“²⁰

Taj ulomak, kratak i zgusnut, uzet iz prikaza Josifa Brodskog, oslobodit će nas da dalje razvijamo vrlo poznatu temu. Ipak se nameće jedna opaska: Jedan tako visoki stupanj ritualizacije u jednom društvu može proizvesti dvostruki učinak. S jedne strane olakšava zajedništvo sa svetim istinama: nametnuto ponašanje uvjetuje misao, ili - marksističkim jezikom - biva olakšano unutarne neslaganje: ritual je u samom sebi poprimio takvu važnost da je dovoljno u njemu sudjelovati da bi čovjek dobio potvrdu dobrog ponašanja: nitko vas neće pitati ono što stvarno mislite.

U doba Brežnjeva ovaj drugi vid poprima važnost: postupno čini sebe ciljem samom sebi, ispražnjujući se od svakoga svetog sadržaja i dopuštajući sve veću slobodu savjesti. Očito je po sebi, da ta nemirna ideološka kriza uznemiruje vlasti: poput zdravog zuba bez korijena postaje sve trošniji, desakralizirani se ritual lako izlaže kontestaciji: čovjek se više ne zadovoljava uniformiranjem propisanim normama; u ime unutarne slobode koja se sada posjeduje, htjelo bi se ukinuti i zastarjeli ritual. Ideološko pročelje puca, a društvo se, složeno unutra od rimskih haruspeksa, drobi i rastače. Da li je to zlo izlječivo?

Na koncu vladavine Brežnjeva, pojačanu su propagandu smatrali kao mogući lijek: koristi pobuditi neposrednu jeku u jednom još znatnom dijelu pučanstva, stari namještaj koji se ni uz kakvu cijenu nije htio odreći vjerovanja svoje mladosti. Gubitak te vjere prijetio je da joj prouzroči traumu jed-

20. J. BRODSKIJ, *Less Than One*, Penguin Books, London, 1987, 11.

naku onoj kršćana u doba prisilne dekristijanizacije. Nove manifestacije "nostalgičara staljinizma" pokazuju dobro kako je proces mučan.

Danas mogućnost pružena sovjetskim upraviteljima, svjesnima ozbiljne krize, stajala je u ideološkoj reformi, ubacivanje u postojeći ritual manje konkretnog sadržaja, prije svega neodređeno humanitarnog, pa ako je trebalo, i kršćanskog. Takav je bio osjećaj približavanja između Države i Crkve, započet od Gorbačova i njegova kruga. Aleksandar Zinovjev, možda najosjetljiviji ruski pisac na ideološka kolebanja, izražava sve to 1986. g. ovim riječima: "*Naša je država antireligiozna, ali ... vremenom, naše će se duhovne vođe odvažiti i na religiozni progres. Ne zna se pod kojom formom: možda će izabrati patrijarha u Politbiro ili će jedan član Politbiroa postati patrijarh.*"²¹

U Katastrojki, napisanoj pet godina kasnije, Zinovjev se vraća tom problemu, predviđajući obavezno krštenje za sve članove Partije i Komso-mola, kao uvod u korizmu što traje šest mjeseci za sve pučanstvo; ta posljednja mjera ciljala je na to da ublaži prehrambenu krizu.²² Jezovit humor ne skriva ni opsesiju ni ljubav jeftine šale, već prodornu svijest ideološke krize što je pogodila društvo. Za Zinovjeva u zemlji gdje politika ima apsolutni primat, brodolom ideologije (i sustava vlasti što je rađa) ukazivao se kao jedina sila koja je kadra izazvati rušenje režima. Otuda nespokojstvo što su ga u njemu pobuđivali pokušaji stapanja između onoga što je ostajalo od službenog kršćanstva i marksističke dogme.

No, ona nije uzimala u obzir ubrzanje krize: ideološko iskorištavanje je bilo takvo da ni komunistički upravljači nisu više mogli sakrivati da je bio nepopravljiv. Najenergičniji među njima, Boris Jeljcin, toga se otresao jednim potezom pera ...

Otada nad zemljom puše "desakratorski" vjetar: obračunava se sa simbolima "ateističke religije", trgaju se zastave, bacaju se dolje kipovi, spaljuju se slike, prekrštavaju ulice i trгови i čitavi gradovi. Pravoslavna Crkva, naprotiv, osakaćena progonstvom od više desetljeća, i diskreditirana od neprekidnih kompromisa s režimom, preuzimlje snagu; njezin se službeni status učvršćuje, postupno joj se vraćaju njezina dobra, crkve se

21. A. ZINOV-EV, *Va au Golgota*, Juillard/ L- Age d- Homme, Paris, 1986, 13.

22. A. ZINOV-EV, *Katastrojka*, L- Age d- Homme, Paris 1990. 113.

ponovno pune vjernicima, vlasti množe prijedloge kontakata. Može li se onda govoriti o povratku kršćanstva?

Nije sigurno: sama lakoća kojom se religiozna ognjica naglo popela u krilo pučanstva, uronjena tolikim godinama u potpunu letargiju, lišena osnovnog poznavanja kršćanske kulture, posvjedočava na prvom mjestu očajavanje masa. Odbijanje ideologije ostavilo je duhovnu prazninu koju valja ispuniti uz bilo koju cijenu; odatle među ostalim poplava spontanih pokreta: religioznih pokreta, raznih sekta, ideoloških formacija, itd. Njihova dubina pruža nam dokaz, da je za više od pola stoljeća komunistička ideologija vršila funkciju religije, i dopušta odgovoriti potvrdno na pitanje, što ga je g. 1964. formulirao M. Eliade, naime, da li je sekularizirano društvo sposobno odvojiti od sebe svoje vlastito "sveto".

Uskršavanje čovjeka, koji je homo religiosus, a za kojeg se držalo da je zauvijek homo sovjeticus, nosilac je mnogostrukih posljedica i za ovaj trenutak predvidivih. Kanaliziranje religioznog osjećaja i njegov povratak od strene reformirane Pravoslavne Crkve jedan je vrlo vjerojatan scenarij, no zacijelo ne jedini. "Vjera je dispozicija", tvrdi A. Zinov-ev, i dodaje: "Suvremeni čovjek, s bezbožnim uvjerenjima, može u sebi razviti ... mnogo jaču vjeru od one tradicionalnih vjernika."²³ Za njega ishod borbe između ideologije i religije ne ostavlja sumnje:

"Ideologija, ne religija, odgovara na pitanje; Kako živjeti na najbolji način u jednom modernom društvu? Religija odgovara na jedno drugo pitanje; Kako na najbolji način opravdati ... nesposobnost uspjeha u ovom životu? Koji od tih dvaju stavova otvara više perspektiva? ... Naša ruska Crkva i religija, koje je ona pohraniteljica, izgubile su odavno svoj religiozni karakter, i imaju pomoćnu ulogu u našem ideološkom sustavu. I to ne slučajno. Bilo koja religija ponovno se rađa u našim danima kao ideologija. I htijući sačuvati neke svoje religiozne atribute, ne može se preporoditi, posve podložna patvorinama, lažima, patnjama i propasti."²⁴

Nismo zacijelo skloni potpisati ovu osudu bez priziva, što dolazi od brkanja pojmova religije i Crkve kao institucije; valja ipak istaknuti, da tisuću godina nakon službenog krštenja, kristijanizacija Rusije mora ponovno početi.

23. A. ZINOV-EV, *Va au Golgota*, nav. dj. 194.

24. Ondje 66.